

БЕРЕЗА І КАЛИНА В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ

(за матеріалами вільного асоціативного експерименту)

У статті за матеріалами асоціативного експерименту досліджено мовну свідомість школярів на прикладі слів ‘береза’ і ‘калина’. Метою розвідки є аналіз асоціативних полів, пошук закономірностей в асоціативних взаємозв’язках, а також виявів універсальних і національно-культурних елементів в асоціативній семантичній структурі слів-стимулів.

Ключові слова: асоціативний експеримент, асоціативне поле, мовна свідомість.

Необхідність використання асоціативного експерименту як дослідницького методу спочатку з’явилася у зв’язку з розробкою проблеми методичної типології лексики і спробою кількісно визначити труднощі запам’ятовування іншомовного слова в процесі його сприйняття [8]. Асоціативні експерименти дозволили встановити й той факт, що характер та інтенсивність взаємодії мов у процесі навчання залежать від рівня володіння другою мовою [19]. За допомогою асоціативного експерименту досліджувалися питання словотворчості в умовах навчального білінгвізму [16], а також устанавлювалися закономірності взаємодії і взаємопроникнення різномовних структур у свідомості білінгва порівняно з мовною свідомістю монолінгва і параметри внутрішнього лексикону дитини дошкільного віку [1], визначалася роль художньо-образних асоціацій в загальному і мовленнєвому розвитку дитини [12].

Варто відзначити й такі прикладні результати експерименту, як укладання асоціативних словників школярів: асоціативний словник молодших школярів [14], асоціативний словник дітей дошкільного віку [19]. Для дидактичних досліджень використовують й асоціативні словники, де респонденти не обмежувалися за віком, і їхній матеріал є результатом опитування значної кількості людей (від 200 до 1000). Такими словниками є, наприклад, “Словник асоціативних норм української мови” [6], “Русский ассоциативный словарь” [17] та ін. Дані асоціативних словників школярів використовуються для виділення актуальних для них сфер комунікації, розкриття семантики імен подій, типів текстів, жанрової

структури комунікації, відображення прецедентних феноменів свідомістю школярів і т. ін.

Не зважаючи на значні здобутки в застосуванні асоціативного експерименту в навчальній практиці, глибоких наукових досліджень у цій царині, появи низки нових асоціативних словників, наприклад “Український асоціативний словник” [11], останнім часом прийшло розуміння того, що асоціативний експеримент може прислужитися й у вивченні комунікативної компетенції учнів, у нашому випадку йдеться про аналіз компетенції, сформованої на уроках російської мови в школах з українською мовою навчання.

Метою розвідки є вивчення мовної свідомості школярів на прикладі слів *береза* і *калина*, що передбачає:

- а) аналіз отриманих асоціативних полів;
- б) пошук закономірностей в асоціативних взаємозв’язках;
- в) вияв універсальних і національно-культурних елементів в асоціативній семантичній структурі слів-стимулів.

Джерельною базою даного дослідження слугував матеріал опитування, проведеного у травні 2011 р. в школах м. Миргорода Полтавської області. В експерименті взяли участь 183 учні 5–9 класів, відповідно, базу даних складають 183 анкети із зафіксованими в них реакціями. Процедура експерименту проводилася в усіх школах за єдиною методикою. Слова-стимули подавалися в усній формі, кожна відповідь записувалася учнем відразу після прослуховування стимулу. Вибір слова-реакції не обмежувався ні формально, ні семантично. Часу для запису виділялося рівно стільки, щоб можна було записати приблизно три реакції. Відомо, що при жорсткому обмеженні часу, точніше, відсутності часу на обдумування, респонденти дають найбільш типові відповіді, тоді як збільшення часу призводить до більшого розмаїття відповідей і до появи незвичних і навіть унікальних асоціацій.

Обрані для асоціативного експерименту слова-стимули *береза* і *калина* не входять у ядро мовної свідомості носіїв мови: вони не

зафіксовані в жодному із зазначених асоціативних словників, укладання яких ґрунтується на максимальній частотності вживання. Їх вибір для нашого експерименту зумовлено кількома причинами. Насамперед, вони є ефективним засобом доступу до знань про природні умови існування людини, входять в один із найстаріших прошарків лексики, є одиницями тематичної групи слів “Природа”. Маючи усталене значення в багатьох мовах, і зокрема в українській і російській, кожне з них упродовж віків сформувало в семантичній структурі свої конотації, які дозволяють виявити специфіку мовної картини світу та її усвідомлення учнями. Крім того, соціокультурна компетенція учня передбачає серед низки інших питань і знання природно-географічних факторів становлення й розвитку соціуму. Головним є те, що ці слова наділені значними дидактичними потенціями й цілком можуть прислужитися для аналізу вербального вияву образів свідомості й оцінки стану країнознавчого компоненту семантики.

Кожне слово отримало практично однакову кількість реакцій: 453 на слово *береза* і 458 на слово *калина*. П'ять респондентів не дало жодної реакції на слово *береза* і шість – на слово *калина*, відповідно, по дві відповіді ми не в змозі були прочитати. У таблиці наведено найчастотніші приклади вербальних реакцій, які називають культурно-первинними і які формують центр асоціативного поля, підкреслені реакції – його ядро. Одиничні асоціації, що належать до периферії, у це поле не включено, хоч і вони становлять цікавий матеріал для дослідження. Цифри, виділені в таблиці напівжирним, позначають кількість угруповань слів: це близькі за значенням слова-реакції (практично абсолютні синоніми), наприклад, реакцію *Україна* (див. Табл. 1) репрезентують ще асоціації *символ України*, *символ* (сумарно вони становили 54 реакції), у парі *береза – черно-белая* позначення чорно-білого кольору було ще таке: *черный и белый цвета, пятна, белый, белая, зебра* (10 реакцій).

Накопчений у науці досвід проведення асоціативних тестів показує, що лише деякі асоціації є унікальними, більшість натомість – типові. Власне, це було підтверджено експериментом (див. Табл. 1). Цікаво, що й деякі одиничні реакції, які не подано в таблиці, виявилися також типовими, наприклад: *береза – корни, запах, природа, весна; калина – сердечки, косточки, сады, природа, сладкая, терпкая, маленькая, зеленая, красивая,*

малина, автомобиль (асоціація з автомобілем “Лада Калина”). До унікальних, швидше суб'єктивних, можна віднести *береза – мое окно, консервация, стража, гнезда для птиц, птицы, одиночество, девушка, плакат; калина – пирожки, маска, дедушка, бабушка, йогурт, болезнь*.

Таблиця 1

Центр і ядро асоціативного поля слів
береза, калина

<i>Береза</i>	<i>Калина</i>
<u>сок – 121 реакція</u> (27%)	<u>Україна – 54</u> <u>реакції (12%)</u>
дерево – 50	ягода – 36
стройная – 15	красная – 26
красивая – 12	куст – 20
черно-белая – 10	кислая – 14
кора – 6	варенье – 13
листья – 5	полезная – 9
сережки – 5	горькая – 7
Россия – 4	чай – 6
почки – 2	песня – 3
роща – 2	вкусная – 3
	гроздь – 2

Сформовані концептосфери включають основні та периферійні ознаки, іноді навіть випадкові, пізнання яких відбувається в учнів упродовж їхнього життєвого шляху, чи то навчального, чи побутового, чи будь-якого іншого. Типове, стереотипне уявлення про отриманий стимул експлікується у 82 % реакціях дітей, індивідуальне, суб'єктивне, виражене в окремих реакціях становить 12 %, нульова реакція – 0, 06 %. Та все ж обидва типи реакцій – типові та індивідуальні – універсально розрізняють мовну свідомість школярів, яка відображає об'єктивну дійсність через призму суб'єктивізму, що й засвідчує факт ядерного асоціативного значення слова *береза* – це сік, а *калина* – символ України. У зв'язку з цим ще О. О. Потєбня зазначав, що всі здобутки мислення, хоч і зумовлені зовнішнім світом, є продуктом особистісної творчості [15, с. 195].

Як відомо, тлумачення слів у словниках ґрунтується на типових характеристиках предмета, дії чи ознаки. Так, порівнюючи подане нижче тлумачення слова *береза* в “Большом толковом словаре” [5] й учнівські асоціації, спостерігаємо більш-менш повний збіг семантики. Для унаочнення в словниковому тлумаченні слова підкреслено вирази, які збігаються з асоціаціями учнів. Ті ознаки, які

виділено курсивом, хоч і в експерименті оцінюються як одиничні, теж належать до типових, наприклад: *мебель, дрова, ветви, ро́ща*.

БЕРЕ́ЗА, -ы; ж.

1. *Лиственное дерево с белой* (реже тёмной) *корой* и *пахучими* сердцевидными *листьями*. Карельская, карликовая б. *Белая*, кудрявая, плакучая б. (трад.-поэт.).

2. тільки ед. *Древесина* цього дерева; берёзовые *дрова*. *Столик* из берёзы. Бюро карельской берёзы. *Топить* берёзой. < Берёзка, -и; мн. род. -зок; ж. Уменьш.-ласк. *Белоствольная*, *стройная* б. Берёзонька, -и; мн. род. -нек, дат. -нькам; ж. Нар.-поэт. (1 зн.). * *Белая берёзонька / С зелёною косой* (Некрасов). Берёзовый, -ая, -ое. Б-ые *листья*, *ветви*. Б-ая *ро́ща*. Б-ая шкатулка. Б. веник. Б-ые *почки* (используются в медицине как мочегонное средство). *Б. сок* (добываемый весной из берёз). Б-ая каша (шутл.; о наказании, первоначально – розгами).

Якщо звернути увагу на ядро семантичного центру асоціативного поля й первинне словникове значення (умовно кажучи, ядро семантичного поля словникового тлумачення), бачимо певні розбіжності, пор.: *береза* – *сок* (найчастотніша асоціація) і *береза* – *лиственное дерево* (первинне словникове значення). Мовна свідомість українських учнів не включає такі поняття, як *карельская*, *карликовая*, вираз *березовая каша* – більш характерні для свідомості росіян.

Прикметно й те, що українські діти знають про символічне для росіянина значення цього слова: воно асоціюється з Росією, хоч у жодному з тлумачних словників російської мови ми не знайшли цієї культурної конотації. На неї вказують лише країнознавчі довідники, де *береза* описується як практично національне дерево Росії. Росте в країні 40 видів беріз. З неї традиційно будують будинки, топлять печі, кору берези (бересту) використовують для виготовлення домашнього начиння, а колись плели взуття – лапті. Відомі березові віники, березовий сік. Береза ввійшла до багатьох народних ритуалів: наприклад, дівчина, що хотіла вийти заміж, прикрашала двері свого будинку гілками. Росіяни вважають, що перебування в березовому лісі очищає душу. Береза стала символом Росії, таким самим, як калина для України.

Не дивно, що для українських школярів символічне значення слова *калина* (*калина* як *Україна*) в асоціаціях переважає; саме воно становить ядро асоціативно-семантичного поля (див. Табл.1), проте й інші семантичні

ознаки, подані в словнику [5], також увиразнені респондентами:

КАЛИНА, -ы; ж.

1. *Кустарник* сем. жимолостных, с кремовыми цветками и *красными ягодами*.

2. собир. Красные *горьковатые* ягоды этого кустарника. *Пирог* с калиной. < Калиновый, -ая, -ое. К. куст. К. листок. К. кисель.

Як бачимо, семантичне поле словникового тлумачення значно вужче, аніж те, що подали українські школярі. Практично таким самим воно є і в українському тлумачному словнику. Водночас було б несправедливо не побачити культурні конотації цього слова в російській концептосфері. Відомі й дотепер такі російські пісні, як “Вот так калина, вот так малина”, “Ой, цветет калина”, “Калина красная”. Увіковічив цей народний образ письменник Василій Шукшин у своєму кінофільмі “Калина красная”. Наші учні побачили за цим словом значно ширше і глибше асоціативне поле: *калина* – це *Україна*, і тільки потім йдуть *ягода*, *красная*, *куст*, *кислая*, *варенье*, *полезная*, *горькая*, *чай*, *песня*, *вкусная*, *гроздь*, *малина*, *птицы*, *автомобиль*, *сердечки*, *косточки*, *сады*, *природа*, *сладкая*, *терпкая*, *маленькая*, *зеленая*, *красивая*, *болезнь*, *народная*, *рушник*, *рубашка*, *вышивка*, *оберег*, що, можливо, викликане об’ємнішим образом калини у свідомості українців.

Дані експерименту засвідчують значно ширші та глибші асоціативні поля, пов’язані зі словами *береза* і *калина*, ніж те уявлення, яке дає про них тлумачний словник російської мови. Цей факт є важливим не тільки для досліджень у галузі психолінгвістики, а й лінгводидактики: завдання формування комунікативної компетенції передбачає не вузько лінгвістичний підхід до слова, а ширший – енциклопедичний, культурологічний, країнознавчий. Якщо скористатися поділом асоціацій В. М. Телія на універсальні, національно-культурні й індивідуально-авторські (суб’єктивні) [21], то неважко зауважити, що українські школярі слово *калина* пов’язують з власне українськими реаліями і поняттями – *символ України*, *рушник*, *рубашка*, *вышивка*, *оберег*. Асоціація калини з Україною є ядерною й настільки сильною, що вона становить найбільше реакцій цього асоціативного поля – 12 %. Частотність асоціації зі значенням культурної ідентифікації (*калина* – *Україна*), зумовлена тим, що це сполучення слів, належачи до ритуалізованого та художньо-образного дискурсу, має вже всі ознаки

прецедентного тексту, тому й мислиться як стандарт в мовленнєвій і мисленнєвій діяльності учнів. Якщо порівняти учнівські реакції на слово *калина* з даними в “Українському асоціативному словнику”, то їх ядро становить асоціація *червона*, а національно-культурна асоціація – *Україна* – йде тільки після слів *малина*, *дерево* (в асоціаціях осіб чоловічої статі), і після слів *дерево*, *малина*, *кущ* (в асоціаціях осіб жіночої статі) [11, т. 1, с. 169].

Отриманий нами результат можна вважати етнічно маркованою асоціацією, не пов’язаною з російськими культурними стереотипами, а такою, що виникла під впливом соціуму й рідної мови. Якщо перекласти це мовою психології, то можна погодитися О. О. Леонтьєвим, який писав: “...в основі світобачення і світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем. Тому свідомість людини завжди етнічно зумовлена; бачення світу одним народом не можна звичайним “перекодуванням” перекласти мовою культури іншого народу” [10, с. 16–21].

Асоціативна реакція учнів на слово *калина* засвідчила факт семантичної інтерференції, оскільки в російській мовній картині світу це слово-поняття має інший семантичний обсяг і відображає дещо інший бік цієї реальності. У зв’язку з цим проблема розбіжностей в мовній свідомості достатньо гостро стоїть у практиці викладання нерідної мови. При формуванні соціокультурної компетенції школяра значна роль мусить бути приділена не тільки тому спільному, що єднає народи, а й виявленню специфічного, своєрідного, нехтування чим призводить до комунікативних невдач у міжкультурній комунікації. Бути культурним – це вміти користуватися вербальними і невербальними засобами так, щоб перебіг колективної й індивідуальної міжкультурної діяльності був успішним.

Крім типових та індивідуальних асоціацій, ядра, центра й периферії асоціативного поля, універсальних і культурно маркованих асоціацій, учені здійснюють ще й інше структурування поля, сприймаючи його як особливу семантичну організацію – семантичний гештальт (за Ю. М. Карауловим), що увиразнює знання про навколишній світ, співвідносячи семантичну структуру зі структурою навколишньої дійсності. Як твердить Ю. М. Караулов, семантичний гештальт складається з кількох зон (їх кількість коливається в межах 7+/-2), які поєднують типові для тієї або тієї мовної свідомості ознаки предмета чи понят-

тя, і це відповідає імені поля (= стимулу) [9], що й підтвердилося проведеним експериментом.

Подамо спочатку структуру уявлень школярів про *березу*, тобто угрупуємо їхні реакції за семантичними ознаками. Найкрупніший сектор поля ставлять асоціації, що виражають відношення двох предметів – головного й похідного від нього (*сок* – 121 реакція, *дрова* – 1, *мебель* – 1 = 123 реакції). Далі подано асоціативні відношення, що кількісно зменшуються: родо-видові відношення (*дерево* – 50); ознака предмета (*черный и белый* (цвета) – 2, *черно-белая* – 4, *белый* – 1, *пятна* – 1, *зебра* – 1, *белая* (кора) – 1, *высокая* – 2, *стройная* – 6, *стройность* – 2, *тонкая* – 2, *худая* – 1, *большая* – 1, *живая* – 1, *запах* – 1 = 26 реакцій); відношення цілого й частини (*кора* – 6, *листья* – 5, *серьжки* – 5, *почки* – 2, *ветки* – 1, *корни* – 1 = 20); оцінка предмета за зовнішнім виглядом (*красивая* – 3, *красота* – 7, *красавица* – 2 = 12); відношення культурної ідентифікації (*Россия* – 4, *Есенин* – 1, *девушка* – 1, *стража* – 1 = 7); просторові відношення (*мое окно* – 1, *березовая роща* – 1 = 2); ситуативно-тематичні відношення (*природа* – 1, *гнезда для птиц* – 1, *консервация* – 1 = 2); відношення темпоральності (*весна* – 1); відношення психологічного стану (*плакать* – 1).

Найчастотнішою реакцією в семантичному полі *калина* є відношення культурної ідентифікації (реакція *Украина* нараховує 34 реакції, *символ Украины* – 8, *символ* – 11, *песня* – 3, *украинец* – 1, *рушник* – 1, *рубашка* – 1, *вышивка* – 1, *оберег* – 1, *автомобиль* – 2, *малина* – 2, *народная* – 1 = 65), менш частотними є відношення ознаки предмета (*красная* – 26, *горькая* – 7, *кислая* – 10, *кислота* – 2, *кислость* – 1, *сладкая* – 1, *терпкая* – 1, *маленькая* – 1, *зеленая* – 1); ознаки предмета за цінністю (*полезная* – 2, *лечебная* – 1, *лечение* – 1, *лекарство* – 1, *витамины* – 1, *здоровье* – 2, *лечение* – 1 = 59); цілого і частини (*ягода* – 36, *гроздь* – 2, *сердечки* – 1, *косточки* – 1 = 40); родо-видові відношення (*куст* – 17, *дерево* – 3, *природа* – 1 = 21); предмета й похідного від нього іншого предмета (*варенье* – 9, *джем* – 4, *пирожки* – 1, *маска* – 1 = 15); ситуативно-тематичні відношення (*дедушка* – 1, *бабушка* – 1, *чай* – 6, *болезнь* – 1, *птицы* – 1, *снежиры* – 1 = 11); оцінка предмета за зовнішнім виглядом і смаком (*кислятина* – 1, *красивая* – 1, *вкусная* – 3 = 5); просторові відношення (*сады* – 1).

Більшість реакцій має логіко-понятійний характер, за винятком оцінки предмета

(*кислятина* – 1, *красивая* – 1, *вкусная* – 3 = 5 реакції) і його ознаки за цінністю (*полезная* – 2, *лечебная* – 1 = 3 реакції). Як відомо, процес оцінювання вважається суб'єктивним: будь-яка оцінка – позитивна чи негативна – дається певним суб'єктом і залежить від вільного вибору його поглядів та смаків, від того, отримує він насолоду чи відразу, симпатію чи антипатію стосовно об'єкта. Незначна кількість оцінних асоціацій (*береза* – 12 реакцій; *калина* – 5) викликана не тим, що учні не вміють давати оцінку, а, ймовірно, тим, що оцінка “є найбільш яскравим виразником прагматичного значення” [2, с. 5–6], вона завжди орієнтована на реципієнта: щоб той знав про ставлення мовця до предмета, події, ознаки. Процедура проведення асоціативного експерименту, хоч і є різновидом комунікації, передбачає лише умовного адресата – це той, хто результати експерименту буде аналізувати, реакції якого опитуваний не очікує, тому, з прагматичного погляду, навряд чи потрібно було учневі вдаватися до оцінок у такій ситуації. Таким чином, підтверджується думка Ш. Баллі про те, що людська думка постійно коливається між логічним сприйняттям та емоцією, ми або розуміємо, або відчуваємо; найчастіше наш погляд складається одночасно і з логічної ідеї, і з почуття. І хоч два елементи можуть поєднуватися в різних пропорціях, у кожному конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Відповідно, наше висловлювання в одних випадках має логічну доміную, в інших емоційну [3, с. 182]. Якщо Ш. Баллі говорить про емоції, а ми про оцінку, то це не суперечить одне одному: позитивні чи негативні емоції часто виникають як результат позитивної чи негативної оцінки.

Подані учнями оцінки також неоднорідні: при характеристиці берези йдеться виключно про позитивне бачення, точніше, про естетичну насолоду: *береза* – *красивая, красота, красавица*. Оцінка калини досить неоднорідна: за зовнішнім виглядом – *красивая*, за смаком – і *кислятина*, і *вкусная*, що і є результатом вільного вибору з низки альтернатив.

Частининомовне вираження семантичного конструкту таке: число іменників – 416 (*береза*), 398 (*калина*), прикметників – 36 (*береза*), 60 (*калина*), займенників 1 (*береза*), дієслів – 1 (*береза*). Така монотонна частининомовна репрезентація асоціацій має своє пояснення: наприклад, відсутність дієслів викликана обмеженими дієвими ознаками щодо цих

представників рослинного світу. Відсутність числівників теж можна зрозуміти – реакція *два, п'ять* або *тисяча* була б абсолютно нелогічною для семантичної інтерпретації поля. Учені також звертали увагу на традиційно незначну кількість прислівників в асоціативних реакціях.

Асоціації можна назвати природними класифікаторами понятійного змісту лексики. Уявлення й поняття у свідомості людини взаємопов'язані. Цей зв'язок ґрунтується на набутому досвіді і з більшою чи меншою точністю відтворює зв'язок між явищами об'єктивного світу. З часів Аристотеля виділяють асоціації за схожістю і за суміжністю чи, користуючись термінологією Ф. де Соссюра, – парадигматичні й синтагматичні. Синтагматичні відношення представляють нормативну сполучуваність слів-понять: *береза* – *черно-белая, стройная, тонкая, большая, красивая*; *калина* – *красная, горькая, кислая, сладкая, терпкая, маленькая, зеленая, красивая, вкусная, полезная*. Парадигматичні відношення є складнішими. Складність і неоднорідність парадигматичних відношень іноді викликає сумніви стосовно принципу семантичної спільності. Зокрема, Г. Щур зазначає, що зміст цього терміна до кінця не визначений, а вважати слова семантично близькими лише тому, що вони є асоціатами один до одного (*корова* – *коза*) чи мають спільні асоціати (*корова* – *молоко, трава*; *коза* – *молоко, трава*), недоцільно. Це стосується й слів, які асоціюються з родо-видовими відношеннями. Однак “ідея наявності семантичної близькості між членами окремих асоціативних рядів не є чистим вимислом і має під собою певне підґрунтя” [23, с. 141–142]. У межах парадигматичних асоціацій було виділено такі угруповання: *береза* – *дерево* (родо-видові відношення), *береза* – *кора, листья, сережки, почки, ветки, корни* (відношення включення), *береза* – *Россия, Есенин, стража, зебра* (ототожнення), *береза* – *красота* (оцінні відношення), *береза* – *весна, природа, запах, птицы* (тематичні відношення) і т. ін.; *калина* – *куст* (родо-видові відношення), *калина* – *ягода, фроздъ, сердечки, косточки* (відношення включення), *калина* – *Україна, песня, оберег, автомобиль* (ототожнення), *калина* – *сад, птицы, снегири* (тематичні відношення).

Природно припустити, що ці відношення є відображенням угруповань у мовній свідомості учня, які при потребі в реальній комунікації активізуються: учень обирає потрібне слово (чи словоформу) з парадигми і пов'язує

обране слово з іншим словом за законами певної мови. Таким чином, знання мови – це знання парадигматичних і синтагматичних відношень її одиниць. Коли ж взяти до уваги одну з таких одиниць – слово, то, як образно зазначав В. В. Морковкін, “життя слова відбувається на перехресті двох планів – парадигматичного і синтагматичного” [13], тому саме цим відношенням при вивченні лексикології варто приділяти належну увагу, зважаючи в тому числі на результати асоціативного експерименту, де парадигматичні відношення кількісно перевищують відношення синтагматичні.

Роль синтагматичних відношень у мовній свідомості важко переоцінити, вони значно полегшують побудову висловлювання, бо ближче стоять до акту предикації. Асоціація *береза – струнка* може стати основою для творення речення *Береза струнка*. Отримана реакція слугує предикатом стосовно стимулу – підмета. При цьому було б неправильно применшувати роль парадигматичних зв'язків. Цікаву експериментальну роботу з дослідження асоціативних процесів і породження висловлювання провела І. Г. Овчиннікова. Отримані результати однозначно довели зв'язок асоціативних процесів і структурування висловлювання. Основним фактором, що впливає на структурно-семантичні особливості речення, є тип асоціації [7]. Власне, це доводять і наші приклади, порівняємо різні типи асоціативних зв'язків і різні типи похідних від них речень. Так, асоціативна пара *калина – красная* може стати актом предикації *Калина красная*, відповідно, *калина – символ України: Калина – это символ Украины, калина – чай: Пью чай из калины*. У цих асоціаціях ми бачимо і відношення референції: *береза – высокая*, і відношення оцінки: *береза – красота*.

В основі розуміння значення слова лежить уявлення, що складається не тільки з більш-менш об'єктивного образу берези чи калини, а й як обов'язковий компонент значення включає через оцінку ставлення до них. Цікаво й те, що наведені учнями асоціації долучають усі елементи, які можуть стати ключовими словами для створення текстів різних типів: опису, розповіді, роздуму.

Таким чином, і синтагматичні, і парадигматичні асоціації, й асоціативне поле зокрема, у цілому демонструють “готовність” стати висловлюваннями, у свою чергу, висловлювання – “готовність” стати текстом. Власне, асоціації – це потенційний матеріал для по-

будови текстів. Сам же текст може мати заголовок, тотожний слову-стимулу. На думку Н. С. Болотнової, у межах діяльнісного підходу до слова як до одиниці комунікації, правомірно розглядати “асоціативне значення” слова як таке, що належить не тільки слову, а й свідомості комуніканта, саме тому, що воно має лінгвістичну основу й екстралінгвальну зумовленість [4, с.16].

Текстотвірною потенцією асоціацій скристалися методисти в навчанні мови, спеціально укладаючи на основі асоціативного поля тексти-примітиви, чи мікротексти [22]. Використання таких текстів пропонується як прийом типології лексики, її семантизації, як ефективний засіб зіставного аналізу мовної свідомості представників різних лінгвокультур. Побудова мікротекстів на основі власних асоціацій є дієвим засобом для формування зв'язного мовлення і відтак сприяє розширенню й поглибленню різного типу компетенцій. Отримані асоціації можуть розглядатися як ключові слова для творення власних текстів. Таку діяльність варто поєднувати й з іншою: вчити учнів умінню знаходити ключові слова-асоціати у творах письменників і таким чином знайомитися зі стратегією побудови тексту на основі асоціацій. При цьому корисно буде проводити порівняльний аналіз ключових слів, створювати тексти-описи, розповіді, роздуми на основі асоціативних полів.

Щоб поширювати й поглиблювати мовну свідомість учнів про певний предмет чи явище, варто на уроках розвитку мовлення подавати в текстах про цей предмет чи явище різнобічну інформацію. Автори деяких підручників використовують цей прийом. Наприклад, у підручнику для 7-го класу в одному з підрозділів подано низку текстів, об'єднаних заголовком “Во поле береза стояла...”, куди ввійшов енциклопедичний коментар про це дерево, вірш, де в образній формі увиразнено і найтиповіші ознаки берези, включено також країнознавчий текст з низкою прецедентних імен та виразів, пісня, а також текст українською мовою про тополя для увиразнення ролі дерев у світосприйнятті українського і російського народів [18, с. 559–266].

Проведений асоціативний експеримент показав, що діти мають достатні об'єктивно закріплені знання про цих представників рослинного світу – й енциклопедичні, й культурологічні. Можливо, варто було б більше попрацювати з країнознавчим складником асоціативного поля й національно специфічними концептами, щоб уникати семантичної

інтерференції й мати уявлення про адекватну структуру значення слова в нерідній для учнів мові. Робити це краще на основі зіставного аналізу, щоб наочніше розкрити ті аспекти смислу російської лексики, які не характерні для аналогічних понять рідної мови.

Поданий вище аналіз асоціативних полів може розглядатися як модель мовної свідомості учнів, що дозволяє виявляти її опорні поняття та лакуни. Вивчення цієї моделі може посприяти й розв'язанню низки практичних завдань: при укладанні підручників і посібників, при комунікативному підході до навчання лексики, доборі текстів.

Література

1. Акуленко А. А. Параметри внутрішнього лексикону дитини шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. "Українська мова" / А. А. Акуленко. – К., 2007. – 21 с.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика; [пер. с фр.] / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 342 с.
4. Болотнова Н. С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте / Н. С. Болотнова. – Томск: Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 1994. – 212 с.
5. Большой толковый словарь русского языка; [сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов] / С. А. Кузнецов. – СПб: Норинт, 2000 – 1536 с.
6. Бутенко Н. Г. Словник асоціативних норм української мов; [наук. ред. і автор вст. ст. А. Є. Супрун] / Н. Г. Бутенко. – Львів: Вид-во при Львівському ун-ті видавничого об'єднання "Вища школа", 1979. – 120 с.
7. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / Елена Игоревна Горошко. – Харьков, М.: "Изд. гр. РА – Каравелла", 2001. – 320 с.
8. Залевская А. А. Слово в лексиконе человека: психолингвистические исследования / А. А. Залевская. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. – 205 с.
9. Караулов Ю. Н. Национальные образы сознания в ассоциативной структуре слова / Ю. Н. Караулов / Национальный менталитет и языковая личность: Межвуз. сб. науч. тр. Перм. ун-та. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 2002. – С. 3–17.
10. Леонтьев А. А. Языковое сознание и образ мира / А. А. Леонтьев // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993, – С. 16–21.
11. Мартінек С. Український асоціативний словник: у 2 т. / Світлана Мартінек. – Вид. 2-ге, стер. – Львів: ПАІС, 2008. –
Т. 1. Від стимулу до реакції. – 344 с.
Т. 2. Від реакції до стимулу. – 468 с.
12. Мельник Н. Роль художественно-образных ассоциаций в общем и речевом развитии ребенка / Н. Мельник // Слово. Стыль. Норма: 3б. наук. праць. – К., 2002. – С. 81–86
13. Морковкин В. В. Идеографические словари / В. В. Морковкин. – М.: Наука, 1970. – 71 с.
14. Овчинникова И. Г. Лексикон младшего школьника (характеристика лексического компонента языковой компетенции) / И. Г. Овчинникова [и др.]. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 2000. – 312 с.
15. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 616 с.
16. Подражанская Н. Т. Опыт анализа словообразовательных реакций / Н. Т. Подражанская // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1983. – С. 124–133.
17. Русский ассоциативный словарь / Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова. – М.: ИРЯ РАН, 1998. –
Кн. 5: Прямой словарь: от стимула к реакции. Ассоциативный тезаурус современного русского языка. Ч. 3. – 204 с.
18. Русский язык: 7 кл.: Учебн. для общеобразов. учебн. заведений с укр. яз. обучения / Баландина Н. Ф., Дегтярева К. В., Лебедева С. А.; Под ред. Н. Ф. Баландиной. – К.: Знання України, 2007. – 368 с.
19. Сазонова Т. Ю. Экспериментальное исследование процесса идентификации английских прилагательных в условиях овладения и владения языком / Т. Ю. Сазонова, А. Ю. Тягунова // Актуальные проблемы психолингвистики: Слово и текст. Тверь: Изд-во Тверского ун-та, 1996. – С. 18–23.
20. Соколова Т. В. Ассоциативный словарь ребенка. Вербальные реакции детей 3–7 лет. Ч. 1: От стимула к реакции / Т. В. Соколова. – Архангельск, 1996. – 82 с.
21. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
22. Хирёва А. Н. Использование лексических смысловых ассоциаций в практике преподавания русского языка как иностранного французским и американским учащимся: Дис. <...> канд. пед. наук: 13.00.02 "Педагогика" / Лилия Николаевна Хирёва. – М., 2004. – 426 с.
23. Щур Г. С. Теория поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М.: Наука, 1974. – 255 с.

Nadiya Balandina

**BIRCH AND GUELDER ROSE
IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS
OF SCHOOLCHILDREN**
(based on a free associative experiment)

On the materials of associative experiment the linguistic consciousness of schoolchildren on the example of words “birch” and “guelder rose” is studied in the article. The main aim of the research is the analysis of associative fields and searching for patterns in associative relationships and the manifestation of universal and national-cultural elements in associative semantic structure of the words-stimuli.

Keywords: *associative experiment, associative field, linguistic consciousness.*

Надежда Баландина

**БЕРЕЗА И КАЛИНА В ЯЗЫКОВОМ
СОЗНАНИИ ШКОЛЬНИКОВ**
(по материалам свободного ассоциативного
эксперимента)

В статье по материалам ассоциативного эксперимента исследуется языковое сознание школьников на примере слов ‘береза’ и ‘калина’. Цель работы – анализ ассоциативных полей, поиски закономерностей в ассоциативных взаимосвязях, а также проявлений универсальных и национально-культурных элементов в ассоциативной семантической структуре слов-стимулов.

Ключевые слова: *ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле, языковое сознание.*

Надійшла до редакції 23.09.2011 р.